

<https://doi.org/10.62837/2024.2.380>

VÜSALƏ CƏFƏR-ZADƏ
doktorant BDU,
müəllim AzTU,
Zahid Xəlilov küç.,23.
Vusale.n@gmail.com

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ BAĞLAYICI SÖZLƏRİN MƏTN YARADICILIĞINDA ROLU

XX əsrin əvvəllərində dil nəzəriyyəsi və Avropa dilçiliyində mətn sintaksisi üzrə aparılan əhatəli tədqiqatlar, mətn haqqında olan bilik və məlumatlar onun həddlərini genişləndirdi. Mətnə informasiyanın növləri, mətnin üzvlənməsi, koheziya, bağlılıq, mətnin modallığı, ən böyük sintaktik vahid olması, mətnə bağlılığı formalaşdırılan vasitələrin öyrənilməsi mətn sintaksisinin qarşısında duran əsas məsələlərdən idi.

“Bağlılıq vasitələri mətndəki bir subyekt ilə o mətnin başa düşülməsində mühüm olan digər bir subyekt arasındakı semantik münasibət yaradan vasitə olaraq başa düşülə bilər. Semantik olaraq bir-birinə bağlanmış iki subyekt mətnin içində yer ala bilər, ya da biri mətndən kənarında da ola bilər” [6, s.189-204]. Deməli, mətnin bütöv olması üçün onun müəyyən daxili əlaqə strukturu olmalıdır. Mətnin bütövləşməsi üçün isə müxtəlif üsul və vasitələr mövcuddur. Bu vasitələr mətnin mənalı bütöv olması fikrini təsdiq edir. Dünya və Azərbaycan dilçilərinin bu üsul və vasitələr haqqında ayrı-ayrı fikirləri var.

T.Qivon mətnin mənasının açılmasında referensiya, söz sırası və b. vasitələrin əhəmiyyətindən danışır, onların kommunikativ xüsusiyyətindən bəhs edir [1]. Bart Rolanın fikrincə, adlar vasitəsilə formalaşan semantika elə mətni yaradan elementdir. İ.Novikov isə mətnyaradıcı element kimi müxtəlif tipli leksik-qrammatik əlaqələndiriciləri göstərir [5, s.73]. V.Q.Admoni qrammatik, leksik-qrammatik və leksik vasitələrlə əlaqələnən mikromətnlərin sinsemantikləşmə yaratmasına, bu vasitələr olmadan əlaqələnən mətnləri isə avtosemantik birləşmə yaratdığını qeyd edir [2, s.100]. Dünya dilçiləri mətn, onun formalaşması, daxili strukturu, mətn yaranmasında müxtəlif vasitələrin rolu haqqında ilkin fikirlərini irəli sürüblər. Sonrakı dövrlərdə tədqiqatların sayı artdıqca mətn və mətn komponentlərini əlaqələndirən vasitələr haqqında yeni fikirlər formalaşmışdır.

Azərbaycan dilçiliyində Q.Kazimov mətnyaradıcı vasitələrin başlıca olaraq aşağıdakı bölgüsünü verir:

- 1) *prosodik vasitələr (temp, ton, fasilə və s.);*
- 2) *morfoloji vasitələr (əsas və köməkçi nitq hissələri);*
- 3) *sintaktik vasitələr (söz sırası, təkrar, paralellik və s.)* [4].

Müasir Azərbaycan dilində mətni yaradan sadə və mürəkkəb cümlələri, eləcə də MSB (mürəkkəb sintaktik bütövləri) bir-birinə bağlayan vasitələr mövcuddur. Bu vasitələrin iştirakı ilə mətnlər formalaşır. Mətnin formalaşmasında başlıca rolu olan

morfoloji vasitələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmağı məqsədəuyğun hesab edirik:

1. Bağlayıcılar və bağlayıcı birləşmələr;
2. Bir sıra ədatlar;
3. Modal sözlər;
4. Nidalar;
5. Əvəzlilər (bağlayıcı sözlər – nisbi əvəzlilər);
6. Zərflər (determinant üzv kimi);

Mətn komponentlərinin əlaqələnməsində bağlayıcı vasitələrin rolu böyükdür. Baxmayaraq ki, uzun müddət bağlayıcı sözlərlə bağlayıcılar, bağlayıcı birləşmələr qarışdırılıb. Bağlayıcı sözlərlə bağlayıcı birləşmələrinin fərqi aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- Bağlayıcılar leksik mənaya malik olmayan söz qrupudur, bağlayıcı sözlər isə leksik mənaya malikdir.

- Bağlayıcılar cümlə üzvü ola bilmir, bağlayıcı sözlər cümlə üzvü ola bilər.

- Bağlayıcılar dedikdə tabeli və tabesiz bağlayıcılar nəzərdə tutulur, bağlayıcı sözlər dedikdə isə əvəzlilər və onlarla birlikdə işləyə bilən “ki” ədatı, -sa, -sə şərt şəkilçisi nəzərdə tutulur.

- Bağlayıcılar söz, söz birləşmələri, cümlə və mətnləri bağlayır, bağlayıcı sözlər isə tabeli mürəkkəb cümlələri və mətnləri bağlaya bilər.

Bağlayıcı sözlərin mətnqurucu xüsusiyyətləri genişdir. İ.Kazımov yazır ki, “bela sözlər mətn şəraitində işləyərkən, bağlayıcılardan təkcə əlaqə vasitələrinə görə deyil, cümlə üzvü olma xarakterinə görə də fərqlənirlər. Bağlayıcı sözlər türk dillərində əvəzlilərin sual tipi ilə üst-üstə düşür. Türk dillərində bağlayıcı sözlər morfoloji forma və sintaktik funksiyasına görə mətdəki budaq cümlənin tiplərini təyin edir, nisbi söz kimi özünü göstərir” [3, s.271].

Müəllif bağlayıcı sözlərin həm cümlə, həm də mətn yaradıcılığında rolundan ətraflı bəhs edib.

Bağlayıcı vasitələrin mətn yaradıcılığında roluna aid mətn nümunələrini nəzərdən keçirək.

... Bir gün öz-özümə haqq-hesab verdim ki... məndən İttifaqa nə xeyir dəyib və özüm nə yazmışam? Baxıb gördüm ki, bu sualların cavabı çox yarımçıqdır. Ona görə də günlərin birində papağımı götürüb, heç kəsə heç nə demədən çıxıb getdim [2], s.279].

Verilmiş mətn nümunəsində işlənən “ona görə də” bağlayıcı vasitədir. Mətn komponentlərinin əlaqələnməsində mühüm rolunu oynayan bağlayıcı söz mətnə səbəb məzmunu verir.

“Ona görə də” bağlayıcı sözü “ona görə ki” bağlayıcı birləşməsi ilə qarışdırılır. Bu zaman “çünki” bağlayıcısından istifadə etmək məqsədəuyğundur. “Ona görə də”, “buna görə də” sözlərini “çünki” bağlayıcısı ilə əvəz etmək mümkün olsa, deməli, bağlayıcı birləşmədir.

Üç gün qabaq – Ovanesin faytonu Xosrov müəllimi o gözəl dağ yolu ilə Şuşaya apardığı gün – gecə saat ikidə telefonun həmin gecənin sakitliyində daha artıq səksəkə ilə, təşvişlə cingildəyən zəngi professor Zilberi yuxudan oyatdı. Professor

Zilber yuxulu-yuxulu əlini uzadıb telefonun dəstəyini götürdü və hələ zəng edənin səsini eşitmədən sövq-təbii hiss etdi ki, bu, adi telefon zəngi deyil; ona görə yox ki, belə bir səksəkə ilə gecənin sakitliyini pozdu, professor Zilber bu cür gecə zənglərini az eşitməmişdi; ona görə ki, qara olduğu üçün otağın qaranlığı içində görünməyən o telefon dəstəyində elə bir qeyri-təbii ağırlıq, əli ilə duyduğu elə bir qeyri-təbii kələ-kötürlük var idi ki, o ağırlıq da, o gözə-görünməz kələ-kötürlük də o gecə çağı dünyanın bəd əməllərindən, pis işlərindən xəbər verirdi... [2, s.75]

Verilmiş mətn nümunəsində işlənən “ona görə ki” bağlayıcı birləşmədir. Asanlıqla “çünki” bağlayıcısı ilə əvəz etmək mümkündür.

Professor Zilber nəsa demək istədi, amma heç nə demədi və yalnız ona görə yox ki, yorğun idi, ona görə də yox ki, Hadrutdan nigaran idi və ora tez qayıtmaq istəyirdi, adicə olaraq boş-boşuna danışmağa və mübahisə etməyə vaxtı və həvəsi yox idi; həm də ona görə ki, elə bil, Mir Cəfər Bağırovun girdə çeşmək şüşələrinin arxasından baxan gözlərindəki o taun zəhmi bu adama etiraz etməyə, bu adama cavab qaytarmağa imkan vermirdi. [2, s.80]

Verilmiş mətn nümunəsi bir komponentdən ibarətdir. Bağlayıcı sözlər bir neçə dəfə təkrarlanaraq mətnə semantik mənanı qüvvətləndirir.

Səhəri gün Mürşüd Gülcahaniylə birlikdə professor Mürsəlbəylinin qəbuluna getdi. Professor Mürsəlbəyli Mürşüd Gülcahani ilə bir kənddən idi, məktəbi bir yerdə bitirmişdilər və vaxtıyla Sevilin elçiliyinə də Bakının hörmətli adamlarından biri kimi o gəlmişdi. Əbdül Qafar zadə professorun yanına Mürşüd Gülcahani ilə birlikdə ona görə getməmişdi ki, qudası ilə Mürsəlbəyli yerliydi, yaxınıydı, yox, Əbdül Qafar zadənin bu cür yaxınlığa, vasitəçi tapmağa ehtiyacı yox idi; ona görə ki, içindəki həmin nigarançılıq, işi o yerə gətirib çıxarmışdı ki, Əbdül Qafar zadə kimi bir adam belə, professorun yanına tək etməyə, qoyacağı diaqnozu tək eşitməyə ürək eləməmişdi... [2, s.46]

Mətn nümunəsində “ona görə” bağlayıcı sözü, “ona görə ki” bağlayıcı birləşməsi işlənilib, mətn komponentlərinin əlaqələnməsinə xidmət edir. Bağlayıcı birləşmə özündən əvvəlki cümlədə ifadə olunan fikri aydınlaşdırır.

Gələcək tələbə Murad İldırımli kənddə məktəbi qurtarandan sonra, iki il dalbadal Bakıya gəlib ali məktəbə qəbul imtahanı vermişdi və hər dəfə də kəsilib geri qayıtmışdı: birinci dəfə yazılı ədəbiyyat imtahanından «4» almışdı, şifahidən isə «2» almışdı, ikinci dəfə yazılı ədəbiyyat imtahanından «5» almışdı, şifahidən yenə də «2»; birinci dəfə şifahidən imtahan zamanı bütün suallara cavab verdi, amma müəllim ona heç qulaq asmırdı, səhər tezdən olduğu üçün, tez-tez əsnəyirdi və əsnədikcə də o müəllimin cod və qalın qaşlarının altından baxan domba gözləri (neçə illər keçmişdi, amma tələbə Murad İldırımli o domba gözləri hələ də hərdən bir xatırlayırdı...) sulanırdı və o zaman ki, gələcək tələbə bütün sualların cavabını söylədi, onda müəllim soruşdu: «Əzizimin cəfası» romanını kim yazıb? Murad İldırımli belə bir romandan xəbəri yox idi, ona görə də gözlərini döyüb qaldı və müəllim eləcə əsnəyə-əsnəyə yaxşıca bir «2» yazdı, azərbaycanca imtahan götürməyinə baxmayaraq, Muradın başının üstündən auditoriyaya tərəf baxıb rusca bərkdən: «– Sleduyuş!» – çağırırdı. [2, s.314, 315]

Verilmiş mətn nümunəsində komponentlər arasında işlənən “o zaman ki” bağlayıcı sözü, qarşılıq bildirən “onda” sözü mətnə zaman məzmunu, “ona görə də” bağlayıcı sözü isə səbəb məzmunu verir.

Firuzə xanım düz deyirdi və Ələsgər müəllim özü də bunu çox yaxşı bilirdi: işdə, dostların, tanışların arasında nə qədər təmkinliydisə, evdə, məişətdə bir o qədər narahat, darıxan adam idi, misal üçün, hər il yayda üçü də bir yerdə – yəni Ələsgər müəllim, Firuzə xanım, bir də Arzu – Kislovodskaya gedəndə arvadını da, qızını da o qədər tələsdirirdi ki, qatarın tərpənməyinə hələ üç saat qalmış vağzalda yollanırdılar... [2], s.98]

Nümunədə işlənən bağlayıcı sözlər və qarşılıq bildirən sözlər nəticəsində mətnə fikirlər qarşılaşdırılır.

Hələ desəm, bəlkə, inanmayasan, hansı paltonu harda asmağı da bilirəm. Görürsən, məsəlçün kim ki, kimnən bir səmtə olur, onlar elə işə də bir gəlib gedirlər. Odu ki, onların elə paltolarını da yan-yana asıram. [1, s.111]

Mətn nümunəsində bağlayıcı söz və qarşılıq bildirən söz işlənib.

... Onu danlayıb bir söz deyəndə hirsələnirdi. "Məndən nə istəyirsiniz, eşitməyibsinizmi ərsiz arvad yüyənsiz at kimi şeydir, haraya istəsə, oraya da gedəcək? İndi mən də haraya istəsəm, çapacam. Əl-ayağıma dolaşmayın" [91, s.94].

Mətnə işlənən bağlayıcı söz və qarşılıq bildirən söz yer məzmunu bildirir.

Sevilgil ayrı məsələ. Onlar sənətkar idilər. Bundan başqa, Ömər in atası Mürşüd Gülcəhanli hər nə idi, adı yazıçı idi, kolxoz həyatından romanlar yazırdı; düzdü, özü əfəlin biri idi, amma Əbdül Qafarzadə hər il Mürşüd Gülcəhanlinin bir kitabını nəşr elətdirirdi (hər halda, quda idi!). Sevilə bağısladığı «Qaz-24»ü də Mürşüd Gülcəhanlinin adına almışdı. Sovet hökumətində yazıçıya kim nə deyəcəkdə [2, s.48].

Mətn nümunəsində işlənən bağlayıcı söz haqqında danışılan obrazın peşəsi haqqında məlumat verir. Mətnlərdə bağlayıcı söz işlənən cümlələrdə qarşılıq bildirən söz əsasən əvəzliliklər olur. Bu cümlədə isə qarşılıq bildirən söz yerində isim işlənib.

Mətn yaradıcılığında fonetik, morfoloji və sintaktik vasitələrin hər birinin özünəməxsus rolu var. Müxtəlif vasitələr mətn komponentlərinin əlaqələnməsinə kömək edir. Bu vasitələr bəzən birbaşa mətn komponentlərini bağlayır, bəzən isə komponentlər arasında semantik çalar yaradır. Bağlayıcı vasitələr isə həm mətnin tərkibində işlənən baş və budaq cümlənin bağlanması, həm də mətnə müəyyən mənə çalarları yaranmasına xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Givon, T. Syntax: A Functional Typological Introduction. [vol. 2]. / T.Givon. Amsterdam, - vol.2,- 1990. - p.248
2. Гак, В.Г. К проблеме семантической синтагматики. Проблемы структурной лингвистики // Москва, - 1972. - с. 349-372
3. Kazımov İ., Türk dillərinin müqayisəli morfolojiyası. III cild, Bakı, Elm, 2019, 304 s.
4. Kazımov, Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, V nəşr. Ali məktəblər üçün dərslik. / Q.Kazımov. - Bakı: Elm və təhsil, - 2010. – s.500

5. Məmmədov A. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi: / filologiya elmləri doktoru üçün dis. - Bakı, 2002. - 229 s.
6. Witte, S.P. Coherence, cohesion and writing quality. // S.P.Witte, L.Faigley. College Composition and Communication, - 1981. -№32(2), - p.189-204

Bədii ədəbiyyat

1. Anar. Əsərlər (I c.), hekayələr, povestlər . Yağışlı gecə. /- Bakı: Nurlan, - 2003. – s.575 s.
2. Elçin. Seçilmiş əsərləri: [10 cildə]. / Elçin. - Bakı: Çinar-Çap, - c.V. – 2005. – s.494

V.N.Jafar-zadeh

Summary

UNION IN MODERN AZERBAIJANI THE ROLE OF WORDS IN CREATING TEXT

Keywords: *text, alliances, allied combinations, antonyms, semantic relations.*

Although there are different views on the syntax of the text, the tools for creating the text, their dissemination, the meaning of the relationship between the constituent parts of the text and other issues still need to be explored. Just as the tools for creating text are different, their role in creating text is also different. The article presents a breakdown of tools that differ in their role in the creation of text. There is also a comparative classification of instruments that play a role in the text-making of world and Azerbaijani linguists. The concepts of binders and conjunctive combinations are distinguished. Thus, unions and allied combinations are actively involved in connecting the components of the text as an auxiliary part of speech. Connectors play a role in creating text as the main part of speech. In complex sentences that make up a text, word-bindings participate as a means of connecting between the main and branching sentence. The corresponding word can be used in the matching sentence corresponding to the connecting word (sometimes it can be not used, it can be restored). Binding words can create different shades of meaning in the text. All mentioned issues are considered on the basis of examples of fiction.

В.Н.Джафар-заде

Резюме

СОЮЗ В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ РОЛЬ СЛОВ В СОЗДАНИИ ТЕКСТА

Ключевые слова: *текст, союзы, союзные сочетания, антонимы, смысловые отношения.*

Хотя существуют разные мнения о синтаксисе текста, инструментах создания текста, их распространении, смысле отношений между компонентами, составляющими текст, и прочие вопросы еще требуют изучения. Так же, как инструменты создания текста различны, их роль в создании текста также различна. В статье представлена разбивка инструментов, которые различаются по их роли в создании текста. Также дана сравнительная

классификация инструментов, играющих роль в текстотворчестве мировых и азербайджанских лингвистов. Различают понятия связующих средств и связующих соединений. Таким образом, союзы и союзные сочетания активно участвуют в соединении компонентов текста как вспомогательной части речи. Соединители играют определенную роль в создании текста как основной части речи. В сложных предложениях, составляющих текст, слова-связки участвуют как одно из средств соединения между собой главного и ветвящегося предложения. Соответствующее слово может использоваться в ответительном предложении, соответствующем соединительному слову (иногда его можно не использовать, его можно восстановить). Связывающие слова могут создавать в тексте разные оттенки смысла. Все упомянутые вопросы рассматриваются на основе примеров художественной литературы.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə, dosent Rəfiq Cəfərov